

DARIUSZ MATELSKI

MNIEJSZOŚCI NARODOWE NA KRYMIE W XIX I XX WIEKU

1. Uwagi wstępne

Od XVI poczynając¹, a na 1699 r. kończąc, Krym² był zasiedlany przez ludy słowiańskie (głównie z obszarów Rzeczypospolitej Obojga Narodów³ i Rosji⁴), co było rezultatem łupieżczych wypraw hord tatarskich — które w formie jasyru uprowadzały ludność najechanych obszarów, w tym Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁵ — ale także i dobrowolnych migracji⁶. Brak źródeł nie pozwala nawet na szacunkowe określenie tych migracji ludności.

¹ Wówczas na Krymie mieszkało około 250 tys. ludności tatarskiej i nietatarskiej. Zob. Z. Wójcik, *Historia Powszechna — Wiek XVI–XVII*, Warszawa 1991, s. 467.

² Jak pisał na początku XIX wieku — najwybitniejszy po Janie Długoszu historyk polski — Adam Naruszewicz: „Najdawniejsza starożytność nadała imię tej półwyspie *Taurica, Tauris, Taurica Chersonesus*. Później ją w barbarzyńskich językach przezwano *Chazaria*, dalej *Crimea*, z na koniec *Perekop*. [...] Taż sama półwyspa Tauryka nosi jeszcze czwarte nazwisko Krymu, a od niego i Tatarowie Krymskiemi, czyli Krymcami po naszymu nazywają się”. A. Naruszewicz, *Tauryka czyli wiadomości starożytne i późniejsze o stanie i mieszkańcach Krymu do naszych czasów*, Warszawa 1805, s. 11 i 15.

³ Jak podaje Stefan Gąsiorowski, tylko w latach 1605–1619 Tatarzy urządzili aż 40 wypraw na południowo-wschodnie ziemie Polski. Zob.: S. Gąsiorowski, *Tatarscy niewolnicy w służbie panów Żółtkwi w XVII wieku*, „Studia Historyczne”, R. XXXVIII, 1995, z. 4 (151), s. 483. Z kolei Leszek Podhorodecki pisze, iż zasięg grabieży Tatarów w 1621 r. był ogromny, objął bowiem całe Podole, Ruś Czerwoną, część Wołynia. Splądrowaniu uległy więc ziemie: halicka, lwowska, przemyska; powiaty: stryjski, drohobycki, samborski, buski; włości: złoczowska, zborowska, jaryczowska, kozłowska i inne; liczne starostwa, setki miejscowości. Zob. szerzej: L. Podhorodecki, *Chanał Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa 1987, s. 139–140. Podobnie było w drugiej połowie XVII wieku. Zob. Z. Wójcik, *Mediacja tatarska między Polską a Turcją w roku 1672*, „Przegląd Historyczny”, t. LII, 1962, z. 1, s. 35; D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994; A. Gliwa, *Ostatni napad tatarski na ziemię przemyską w 1699 r.*, „Studia Historyczne”, R. XLIII, 2000, nr 4 (171), s. 569–691.

⁴ Wojska rosyjskie pod dowództwem księcia Dymitra Trubeckiego zostały rozbite przez Kozaków i Tatarów 8 lipca 1659 r. pod Konotopem koło Sum (był to ostatni w XVII w. wielki najazd Ordy na Rosję). Zob. L. Podhorodecki, *Chanał Krymski...*, s. 199–200.

⁵ O Krymie w świadomości mieszkańców Rzeczypospolitej Obojga Narodów zob. szerzej: A. Kijas, *Krym i Tatarzy krymscy w „De moribus tartarorum, lituanorum et moschorum” Michalona Litwina*, w: *Polacy na Krymie*, red. E. Walewander, Lublin 2004, s. 65–78. W okresie zaborów świadomość ta kształtowana była także przez literaturę polską. Zob. M. Kosman, *Krym i jego mieszkańcy w „Trylogii” Henryka Sienkiewicza*, w: *Polacy na Krymie...*, s. 141–155.

⁶ „W świadomości Polaków od stuleci pozytywne asocjacje rodzi przestrzeń krymska. Spostrzega się ją powszechnie jako malowniczą krainę, położoną nad Morzem Czarnym, o którą zabiegały różne narody, co spowodowało, że ukształtowała się tam mozaika kultur: greckiej, rzymskiej, chrześcijańskiej oraz arabsko-muzułmańskiej. Urodzajne gleby, bogaty świat flory powodował, że chętnie osiedlały się tam różne grupy etniczne i narodowe”. A. Chodubski, *Polacy na Krymie w końcu XIX i na początku XX wieku*, w: *Polacy na Krymie...*, s. 117. Zob. także: W. Bogdanowicz, *Podróż do Tauryki*, Wilno 1828; A. Z. Soysal, *Z dziejów Krymu*, Warszawa 1938; J. Reychman, *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX wieku*, Warszawa 1972.

Na mocy traktatu w Jassach w 1792 r. Krym — po zajęciu go w 1783 r. przez wojska rosyjskie — wszedł prawnie w skład Imperium Romanowów⁷. W kolonizację Krymu i ziem stepowych, zwanych „Noworosją”, włączono zarówno narody słowiańskie, czyli Rosjan⁸, Ukraińców, Białorusinów, Polaków i Czechów⁹ oraz imigrantów z Imperium Osmańskiego — Bułgarów, jak i niesłowiańskie — w pierwszym okresie Niemców, a następnie Estończyków, Greków, Żydów, Ormian, Karaimów, Asyryjczyków i Krymczaków¹⁰, jednocześnie następował masowy odpływ Tatarów¹¹. Kolonizacja ta była realizowana systematycznie i planowo przez ponad sto lat, a jej nasilenie przypadło głównie na drugą połowę XIX wieku, gdy w 1861 r. zniesiono w Rosji pańszczyznę¹².

Zmiany narodowościowe na Krymie — pomimo intensywnej polityki rusyfikacji w drugiej połowie XIX wieku¹³ — zaczęły się dopiero w czasach ZSRR¹⁴, gdy rusyfikacja¹⁵ terenów imperium leżących na obrzeżach lub poza obszarem Rosyjskiej Federacyjnej SRR stała się podstawą polityki wewnętrznej państwa zwanego potocznie „więzieniem narodów”¹⁶. Nastąpił proces rerusyfikacji¹⁷. Rosjanie — jako naród

⁷ W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2001, s. 158 in.

⁸ Jak konstatuje Piotr Eberhardt: „Cesarstwo Rosyjskie w wyniku kilkunastowiecznej ekspansji militarnej objęło dużą część kontynentu euroazjatyckiego. Państwo moskiewskie już w w. XVI przekroczyło etniczne granice zamieszkałe przez ludność wielkoruską. Imperium przekształciło się stopniowo w państwo wielonarodowościowe, obejmując w swoich granicach coraz więcej narodów i grup etnicznych o zróżnicowanym pochodzeniu, religii i języku. Równocześnie na podbite tereny napływała ludność rosyjska. Zadaniem tej celowej, ale i spontanicznej akcji osiedleńczej było ujednoczenie monarchii pod względem kultury, języka i wyznania. Ekspansja polityczna przynosiła w efekcie konsekwencje demograficzno-społeczne. Coraz większe obszary, zwłaszcza słabo zaludnione, nabierały charakteru rosyjskiego”. P. Eberhardt, *Mniejszość rosyjska w republikach postsowieckich*, „Przegląd Wschodni”, t. V, 1998, z. 3 (19), s. 489. Stąd też powstało jeszcze w ZSRR anegdotyczne powiedzenie, że np. Polak, Ukraińiec czy Tatar — to „nacionalnost” (narodowość), Gruzini i Żyd — to „prafiesja” (zawód), a Rosjanin — to „sudzba” (los)! Zob. E. Lewandowski, *Rosyjski sfinks. Rosjanie wśród innych narodów*, Warszawa 1999, s. 70–86.

⁹ Zob. S. von Herberstein, *Das alte Rußland*, Zürich 1984, s. 167–170.

¹⁰ Zob. *Guide to the Study of Soviet Nationalities. Non-Russian Peoples of the USSR*, ed. S. M. Horak, Littleton (Colorado) 1982.

¹¹ Jak podawał Andrzej Maryański: „Osadnicy ci w późniejszym czasie w większości ulegli asymilacji. Nadmienić należy, że nieco inny charakter miało osadnictwo na Krymie, który już poprzednio był gęsto zaludniony. Podbój rosyjski spowodował tu masowy odpływ Tatarów do Turcji, który w kilku falach do mniej więcej 1870 r. objął prawie 600 tys. ludzi; nowe osadnictwo wchodziło tu w zasadzie na miejsce starego, uległ zmianie tylko typ gospodarki. Podobne wypadki exodusu politycznego do Turcji miały też miejsce w ciągu XIX w. wśród Abchazyjczyków i Czerkiesów, np. do kolonizacji dorzecza Kubania”. A. Maryański, *Współczesne wędrówki ludów. Zarys geografii migracji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 142.

¹² Zob. A. Kappler, *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung — Geschichte — Zarfall*, München 1992, s. 203 in.

¹³ Zob. P. L. Alston, *Education and the State in Tsarist Russia*, Stanford 1969; M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*, Warszawa 2000, s. 116–125.

¹⁴ W 1919 r. utworzono nawet propagandowo Krymską Socjalistyczną Republikę Radziecką, która istniała od 23 kwietnia do 18 czerwca 1919 r. Zob. K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma*, Simferopol 1995, s. 142–143.

¹⁵ W latach trzydziestych rusyfikacja była prowadzona pod hasłem ujednoczenia językowego w ZSRR, gdy dla dobra ZSRR (jako państwa wielonarodowego i skonfederowanego) zalecano wszystkim jego narodowościom posługiwanie się językiem rosyjskim. Zob. M. Smoleń, *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917–1991*, Warszawa–Kraków 1994, s. 211.

¹⁶ Rządząca w ZSRR Rosyjska Komunistyczna Partia (bolszewików) w 1922 r. składała się m.in. z: 270 409 Rosjan, 22 078 Ukraińców, 19 564 Żydów, 9512 Łotyszów, 7378 Gruzinów, 6534 Tatarów, 5649 Polaków, 5534 Białorusinów, 4964 Kirgizów, 3828 Ormian, 2217 Niemców. Zob. B. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union. The History of a National Minority*, Cambridge 1988, s. 80; M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*.

państwowy — z mniejszości narodowej, stali się narodem większościowym, by w końcu lat pięćdziesiątych XX wieku przekroczyć siedemdziesiąt procent populacji mieszkańców Krymu (zob. tabela 1).

Tabela 1. Zmiany struktury narodowościowej ludności Krymu w czasach ZSRR

Narodowość	1926		1959		1989	
	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%
Ogółem	714,1	100,0	1201,5	100,0	2430,5	100,0
Rosjanie	301,4	42,2	858,3	71,4	1629,5	67,0
Ukraińcy	77,4	10,8	267,7	22,3	625,9	25,7
Białorusini	3,8	0,5	21,7	1,8	50,1	2,1
Tatarzy	179,1	25,1	*	*	49,1 ^a	2,1
Żydzi	39,9	5,6	26,4	2,2	17,7	0,7
Polacy	4,5	0,6	*	*	6,2	0,3
Niemcy	43,6	6,1	*	*	2,4	0,1
Karaimi	4,2	0,6	*	*	0,9	0,0
Krymczacy	6,0	0,9	*	*	0,6	0,0
Inni: ^c (w tym)	54,2	7,6	27,4 ^b	2,3	48,1	2,0
– Grecy	16,1	2,2	–	–	–	–
– Bułgarzy	11,4	1,5	–	–	–	–

Uwagi: ^a w tym 38,4 tys. Tatarów krymskich; w 1993 r. ich liczba zbliżyła się prawdopodobnie do 200 tys., ^b łącznie z narodowościami, dla których danych nie opublikowano,

^c dla 1934 r. na Krymie na 832 tys. ludności miało być: 366 tys. Rosjan, 91 tys. Ukraińców, 67 tys. Żydów, 198 tys. Tatarów oraz 110 tys. innych (w tym m.in.: 50 tys. Niemców, 25 tys. Greków, 14 tys. Ormian i 12 tys. Bułgarów oraz bliżej nie oszacowana liczba ludności określającej się jako Białorusini). Zob. A. Maryjański, *Współczesne wędrówki ludów. Zarys geografii migracji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 157.

Źródło: *Wsiesojuznaja pieriepis' nasielenija 1926 goda*, Moskwa 1928; *Itogi wsiesojuznoj pieriepisi nasielenija 1959 goda*, Moskwa 1962; *Narodne gospodarstwo Ukrajins' koji RSR u 1990 roci*, Kyjiv 1991; A. Maryjański, *Przemiany ludnościowe w ZSRR*, Warszawa–Kraków 1995.

W dniu 28 listopada 1917 r. utworzono na Krymie zaczątki niezależnej państwowości pod nazwą Demokratyczna Republika Krymu, kierowanej przez rząd tatarski z gen. Maciejem Sulkiewiczem (1865–1920) na czele¹⁸, która została następnie zlikwidowana przez białogwardyjskie armie generałów Antona I. Denikina i Piotra N. Wrangla. Po zajęciu Krymu przez Armię Czerwoną powołano do życia 21 marca 1918 r. Socjalistyczną Republikę Radzieckiej Taurydy. Z kolei Rada Komisarzy Ludowych utworzyła 18 października 1921 r. Krymską Autonomiczną Republikę Radziecką

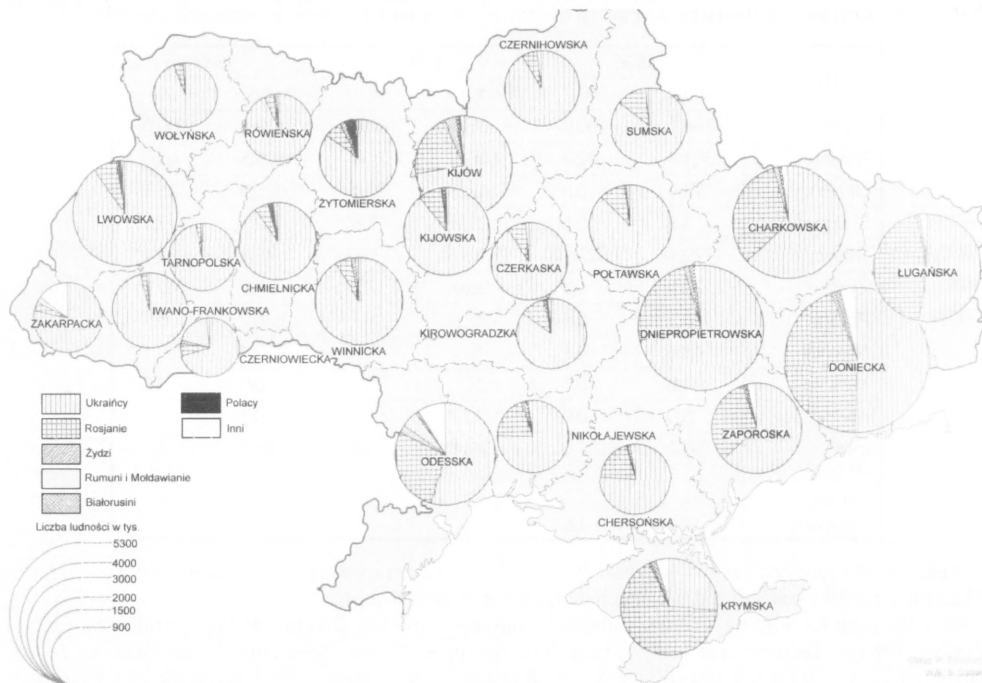
Historia Związku Sowieckiego, Wrocław 1989, t. I, s. 124; B. Nahaylo, V. Swoboda, *Soviet Disunion. A History of the Nationality Problem in the USSR*, London 1990; M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe...*, s. 362; J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2002, s. 38–42.

¹⁷ M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe...*, s. 365–369 i 404–412. Zob. także: *Soviet Nationality Policies*, ed. H.R. Huttenbach, London–New York 1990.

¹⁸ Zob. Arslan Bej (L. Kryczyński), *General Maciej Sulkiewicz (1865–1920)*, Wilno 1932.

w ramach Federacji Rosyjskiej¹⁹. Krym do 1954 r. należał do Rosji, a następnie stał się częścią Ukraińskiej SRR²⁰.

Mapa 1. Sytuacja narodowościowa Ukrainy w 1989 r.

Źródło: P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie w latach 1970–1989*, „Przegląd Wschodni”, t. I, 1991, z. 4, s. 686–687.

Rozpad ZSRR w 1991 r. i uzyskanie niepodległości przez Ukrainę spowodowało odrodzenie się problematyki krymskiej, gdyż obszar ten był zdominowany przez ludność rosyjską — w sposób naturalny ciągnącą ku Rosji²¹.

¹⁹ Zob. P. Borawski, I. Tatrzańska, *Z dziejów Krymskiej ASRS (1921–1944)*, „Obóz”, 1992, nr 21.

²⁰ W trzeczsetną rocznicę ugody perejeśławskiej, 19 lutego 1954 r., władze ZSRR przyłączyły do Ukraińskiej SRR Półwysep Krymski, na którym Rosjanie trzykrotnie przewyższali liczebnie ludność ukraińską. A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa 1987, s. 181.

²¹ Jak pisze Adam Koseski: „Rozpad imperium bolszewickiego i utworzenie niepodległego państwa ukraińskiego skomplikowały sytuację polityczną Krymu. Najpierw Rada Najwyższa ZSRR powołała do życia 12 lutego 1991 r. twór o nazwie «Krymska Autonomiczna Socjalistyczna Republika Radziecka», który przetrwał do 8 grudnia tegoż roku. 6 maja 1992 r. parlament Rosji w trybie jednostronnym, bez rozmów z władzami Ukrainy, unieważnił akt prawny z 1954 r. i ogłosił Sewastopol miastem rosyjskim. Przyjęte przez Radę Najwyższą Krymu: akt o jego niepodległości państwowej (5 maja 1992) oraz ustawy: *O wyborach prezydenta Republiki Krymu* (17 września 1993) i *O urzędzie prezydenta Republiki Krymu* (14 października 1993) dały szansę, mającej zdecydowaną przewagę liczebną, rosyjskiej społeczności Półwyspu wyboru własnego prezydenta, zorientowanego na Moskwę. Został nim — w drugiej turze 30 stycznia 1994 r. — Jurij Mieszkow. Spokojna, choć stanowcza reakcja Kijowa i powściągliwość Kremla zapobiegły groźbie otwartego konfliktu ukraińsko-rosyjskiego. Rada Najwyższa Ukrainy zlikwidowała stanowisko prezydenta Krymu. Dokonano podziału administracyjno-terytorialnego kraju, wydzielając 24 obwody oraz dwa miasta: Kijów i Sewastopol.

Wydział Migracji przy Radzie Ministrów Autonomicznej Republiki Krymu w 1995 r. podał, że na Krymie mieszkało 1 804 951 Rosjan (65%), 700 611 Ukraińców (22%), 202 110 Tatarów krymskich (10%) oraz 3% obywateli innych narodowości (m.in.: 16 132 Białorusinów, 563 Karaimów, 310 Krymczaków)²².

Celem opracowania jest ukazanie wieloetniczności Krymu, jaka istniała jeszcze w czasach Imperium Romanów, które propagandowo nazywane w czasach ZSRR „więzieniem narodów”, miało dość duże możliwości kultywowania swych tradycji narodowych (przy akceptacji samodzierżawia carskiego, a niejednokrotnie także po przejściu na prawosławie), czego odmówiono im w czasach radzieckich (mimo zapisów konstytucyjnych!); a także wykazanie, że proces sławizacji dokonał się poprzez rusyfikację i sowietyzację ludności Krymu oraz masowe deportacje w okresie stalinowskim.

2. Niesłowiańskie mniejszości narodowe

Grecy. Pierwsze osadnictwo greckie na Krymie (Taurydzie) sięgało VI w. przed Chrystusem, gdy zaczęła się kolonizacja morska tego obszaru przez antycznych Greków. Powstały wówczas greckie osady: Kolos Limen, Pantikapaion i Fanagoria, które prowadziły handel wymienny z miejscową ludnością scytyjską (za produkty rzemieślnicze Grecy otrzymywali zboże i niewolników)²³.

Kolejny napływ Greków na Krym miał miejsce w XI–XII wieku, gdy Bizancjum podporządkowało sobie południową Taurydę — miasta Korsuń i Kaffę²⁴.

Trzecia fala osadnictwa greckiego związana była z represjami tureckimi wobec Greków w drugiej połowie XVIII wieku. Stąd po zakończeniu wojny rosyjsko-tureckiej traktatem pokojowym w Kuczuk-Kainardzi (1774), caryca Katarzyna II wyraziła zgodę na osadnictwo emigrantów greckich z Turcji w Rosji²⁵, którzy następnie — po 19 kwietnia 1783 r. (czyli ogłoszeniu manifestu Katarzyny II *O włączeniu do państwa rosyjskiego Półwyspu Krymskiego, wyspy Tamania i całego Kraju Kubańskiego*) — przenieśli się na podporządkowany Petersburgowi Krym²⁶. Ta niewielka liczbowo migracja została wzmocniona liczebnie po wojnie krymskiej 1854–1855, gdy w 398 wioskach wraz z Bułgarami, Rosjanami, Ukraińcami i Tatarami osiedlono Greków.

20 marca 1995 r. parlament Ukrainy zatwierdził nową konstytucję Krymu, a 28 czerwca 1996 r. uchwalił najwyższą ustawę zasadniczą państwa, które określone zostało jako unitarne, a Półwysep Krymski jego nieodłączną częścią. Konstytucja głosi [recte: stanowi], że zapewnia się rozwój, używanie i ochronę języków mniejszości narodowych, ich etniczną, kulturową i religijną tożsamość, budowę wieloetnicznego społeczeństwa na zasadzie obywatelstwa”. A. Koseski, *Polacy na Krymie. Stan i kierunki badań*, w: *Polacy na Krymie...*, s. 35–36. Por. *Konstytucja Ukrainy uchwalona na piątej sesji Rady Najwyższej Ukrainy 28 czerwca 1996*, Warszawa 1999, s. 33 i 78.

²² A. M. Emirowa, *Mowna sytuacija ta mowna polityka w Krymu*, „Sociolohija, teorija, metody, marketingh”, 1998, nr 6, s. 122; A. Gadomski, *Szkolnictwo polskie na Krymie*, w: *Polacy na Krymie...*, s. 157.

²³ J. Wolski, *Historia Powszechna — Starożytność*, Warszawa 1994, s. 132.

²⁴ T. Manteuffel, *Historia Powszechna — Średniowiecze*, Warszawa 1994, s. 137 i 331. Zob. także: M. Małowist, *Kaffa — kolonia genueska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475*, Warszawa 1947; *Feodalnaja Tawrika*, Kijew 1974.

²⁵ W 1778 r. Katarzyna II wezwała najpierw wszystkich chrześcijan do opuszczenia Chanatu Krymskiego. Wówczas około 30 tys. rzemieślników, kupców i rolników osiedliło się w dolnym biegu Dniepru, gdzie zaczęto budować wielki ośrodek miejski — Jekaterynosław, a u ujścia rzeki do Morza Czarnego stworzono port handlowy w Chersoniu. W. A. Serczyk, *Katarzyna II — carowa Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 218. Zob. także: M. Mądzik, *Z działalności handlowej Polaków w Chersoniu pod koniec XVIII wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 1974, vol. XXXIX, sectio F, s. 117–127.

²⁶ A. M. Brzeziński, *Grecja*, Warszawa 2002, s. 21–22.

Ich głównym zajęciem było ogrodnictwo i sadownictwo. Spis imperialny w Rosji w 1897 r. wykazał, iż na Krymie mieszkało niecałe 15 tys. Greków (w całym Imperium w 1897 r. żyło 186,9 tys. Greków, co stanowiło 0,15% ogółu poddanych Romanowów — aż 73% zatrudnionych było w rolnictwie, 9% w rzemiośle, 67% w handlu)²⁷, stanowiąc 4,7% mieszkańców miast i 2,4% mieszkańców wsi krymskich (zob. tabela 2). Liczba ta nie ulegała większym wahaniom. W 1926 r. było ich nieco ponad 16 tys.²⁸, a w 1939 r. — 20 652²⁹. Na mocy rozkazu Stalina z 14 czerwca 1944 r. wszyscy Grecy krymscy — z wyłączeniem walczących w szeregach Armii Czerwonej — zostali przymusowo wysiedleni w „inne rejony ZSRR” pod zarzutem „współpracy z okupantem hitlerowskim”. Po 1956 r. zostali oni zrehabilitowani i część z nich powróciła na Krym, a część wyemigrowała do Grecji³⁰. Niemniej na całym obszarze ZSRR w 1989 r. żyło jeszcze 92 tys. Greków, co stanowiło 0,6% mieszkańców imperium³¹.

Tabela 2. Narodowości Krymu w 1917 r. według miejsca zamieszkania (w %)

Narodowość	Procent ludności miast	Procent ludności wsi
Rosjanie	60,4	35,9
Tatarzy	11,3	36,6
Żydzi	14,5	–
Niemcy	1,4	3,6
Grecy	4,7	2,4
Ormianie	2,7	0,9
Bułgarzy	0,5	2,6
Inni	4,5	18,0

Źródło: *Krym: prozłoje i nastojaszceje*, red. S. G. Agadżanow i A. N. Sacharow, Moskwa 1988, s. 49.

Tatarzy. Przybyli na Krym na przełomie XIII i XIV wieku. Zaczęli się łączyć z miejscową ludnością nietureckojęzyczną i tureckojęzyczną. Krym stał się częścią Złotej Ordy³². Od powstania Chanatu Krymskiego w 1443 r. Tatarzy byli jego główną grupą ludności³³. Ich odpływ rozpoczął się wraz z włączeniem Krymu do Rosji w 1783 r. Wówczas nastąpiła pierwsza fala emigracji Tatarów krymskich do Turcji, chociaż część

²⁷ A. Kappler, *Russland als Vielvölkerreich...*, s. 325 i 328.

²⁸ *Wsiesojuznaja pieriepis' nasieienija 1926 goda*, Moskwa 1928.

²⁹ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 147–148; D. Matelski, *Narody słowiańskie i nie-słowiańskie na Krymie w XIX i XX wieku*, w: *Polacy na Krymie...*, s. 99.

³⁰ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 148.

³¹ E. Lewandowski, *Rosyjski sfinks...*, s. 105.

³² Zob. B. Spuler, *Die Goldene Horde*, Leipzig 1942; B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda i jej upadek*, Warszawa 1953. O najazdach Złotej Ordy na Wielkie Księstwo Litewskie zob.: Z. M. Klepatskij, *Oczerki po istorii Kijewskiej ziemi*, Odessa 1912; L. Kolankowski, *Obrona Rusi za Jagiellonów*, Lwów 1916; O. Halecki, *Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569*, Warszawa 1917.

³³ Grupę Tatarów krymskich (*k'rym tatarlar*) tworzyły trzy ludy: Tatarzy podgórcy (*tatli tatlar*), Tatarzy z południowego wybrzeża (*jałybojlju*) oraz potomkowie Nogajów (*nogajlar*). Wyznawali oni islam w obrządku sunnickim. Ich liczba sięgała około 560 tys. ludzi, w tym około 280 tys. mężczyzn. Zob. A. Andriejew, *Istorija Kryma*, Moskwa 2002, s. 125; D. I. Jawornyc'kyj, *Istorija zaporiz'kich kozaków*, t. I, Lwów 1990, s. 239; W. Osadczy, *Krym tatarski w polskich dziejach i kulturze (XV–XVIII wieku)*, w: *Polacy na Krymie...*, s. 55–56.

ludności tatarskiej zgodziła się na współpracę z Rosją (z tej ludności sformowano m.in. już w 1784 r. 5 konnych dywizjonów — walczyły one w wojnie francusko-rosyjskiej w latach 1806–1807 i 1812–1814). Druga fala migracyjna miała miejsce po wojnie krymskiej 1854–1855 i objęła 181 tys. tej ludności, a do początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku wyjechało dalsze 30 tys. Tatarów (wówczas stanowili oni jeszcze około 44% ludności guberni taurydzkiej³⁴ — mieszkając głównie na wsi, gdzie stanowili 36,6% ogółu ludności, natomiast w mieście — 11,3% mieszkańców, zob. tabela 2). W 1921 r. Tatarzy stanowili już tylko 25,9% ogółu mieszkańców guberni taurydzkiej³⁵, a było to po wielkim głodzie, gdy zmarło nie mniej niż 76 tys. Tatarów krymskich³⁶. Natomiast spis powszechny 1926 r. potwierdził dane sprzed pięciu lat, iż na Krymie mieszkało ich nadal 179,1 tys. (około 25% ogółu ludności)³⁷. Postępująca rusyfikacja, a także represje związane z kolektywizacją wsi wpłynęły na dalsze obniżenie odsetka tej ludności, który w spisie 1939 r. miał wynosić około 19% ogółu społeczności Krymu³⁸.

W okresie wojny niemiecko-radzieckiej 1941–1945 tysiące Tatarów krymskich walczyło dzielnie w szeregach Armii Czerwonej. Mimo to zostali oni na mocy rozkazu Stalina z 18 maja 1944 r. przymusowo wysiedleni z Krymu „na inne obszary ZSRR”³⁹. Wysiedlono wówczas 183 155 Tatarów krymskich⁴⁰. Ich powrót następował dopiero w latach osiemdziesiątych XX wieku. Spis 1989 r. wykazał na Krymie 49 tys. Tatarów (w tym 38,4 tys. Tatarów krymskich)⁴¹, a w 1993 r. szacowano ich już na około 200 tys.⁴²

Żydzi. Napływ ludności żydowskiej do miast krymskich odbywał się już w średniowieczu. Były to głównie centra handlowe — Teodozja i Kercz⁴³. Natomiast po wejściu Krymu w skład Rosji osadnictwo żydowskie poddane zostało w 1804 r. licznym ograniczeniom, które zniesiono dopiero w 1917 r.⁴⁴ W roku 1897 r. podczas pierwszego spisu imperialnego na Krymie żyło prawie 50 tys. Żydów⁴⁵ (wszyscy w mieście, gdzie stanowili 14,5 mieszkańców — zob. tabela 2), a liczba ta uległa kilkunastoprocentowemu zmniejszeniu w wyniku migracji spowodowanych działaniami wojennymi w latach 1914–1918 (w 1921 r. stanowili 6,86% mieszkańców guberni taurydzkiej)⁴⁶. Spis powszechny 1926 r. wykazał, że na Krymie mieszkało około 40 tys.

³⁴ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 149–150 i 151. Zob. także: N. V. Riasanovsky, *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855*, Berkeley–Los Angeles 1959.

³⁵ *Krym: prozłoje i nastojaszczjeje*, red. S. G. Agadžanow i A. N. Sacharow, Moskwa 1988, s. 67.

³⁶ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 151.

³⁷ *Wsiesojuznaja pieriepis' nasielienija 1926 goda*, Moskwa 1928; T. Olesiewicz, *Tablice statystyczne ludności ukraińskiej ZSRR według spisu 17 grudnia 1926*, Warszawa 1930; Dż. Sejdamet, *Krym. Przeszłość, terażniejszość i dążenia niepodległościowe Tatarów krymskich*, Warszawa 1930; P. Eberhardt, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996, s. 169.

³⁸ *Itogi wsiesojuznoj pieriepisi nasielienija 1939 goda*, Moskwa 1942, s. 76–81.

³⁹ E. Kirimal, *Eksterminacja Tatarów krymskich*, „Rocznik Tatarów Polskich”, 1995, t. 3, s. 139 in.

⁴⁰ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 152. Zob. obszernie: A. W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford 1978.

⁴¹ *Narodne gospodarstwo Ukrainy'koji RSR u 1990 roci*, Kyjiw 1991.

⁴² A. Maryański, *Przemiany ludnościowe w ZSRR*, Warszawa–Kraków 1995, s. 157. Chociaż w skali całej Ukrainy stanowią oni zaledwie 0,9% ogółu mieszkańców. Zob. S. Wojciechowski, *Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1999, s. 238.

⁴³ Zob. E. Katjuszyn, *Fieodosija, Kaffa, Kieffe. Istoriceskij ocerk*, Fieodosija 1998.

⁴⁴ Zob. S. W. Baron, *The Russian Jew under Tsars and Soviets*, New York–London 1964; H. Haumann, *Geschichte der Ostjuden*, München 1990.

⁴⁵ Zob. *Statistika jewriejskogo nasielienija. Raspriedielenie po territorii, diemograficzeskije i kulturnyje priznaki jewriejskogo nasielienija po dannym pieriepisi 1897 g.*, St.-Peterburg 1909, s. 48–50.

⁴⁶ *Krym: prozłoje i nastojaszczjeje...*, s. 67.

Żydów, którzy stanowili 5,6% ogółu mieszkańców obwodu⁴⁷. Od 1924 r. były tworzone na Krymie żydowskie kołchozy, stowarzyszenia i szkoły, biblioteki, teatr objazdowy oraz ukazywały się gazety w jidysz⁴⁸. W 1930 w Frajdorf a w 1935 r. w Łarindorf utworzono nawet żydowskie rejony narodowościowe na Krymie⁴⁹, które obejmowały obszar około 1 tys. km² i były zamieszkane przez około 20 tys. Żydów⁵⁰. Proces ten przerwało dopiero tworzenie Żydowskiego Obwodu Autonomicznego w Birobidżanie⁵¹. Ponadto od 1938 r. organizowane były masowe pogromy na Żydach krymskich, a w latach 1941–1943 Niemcy wymordowali około 40 tys. Żydów. Nieliczni Żydzi krymscy przeżyli lata niemieckiej okupacji, a po wojnie poddawani licznym represjom ze strony władz ZSRR, po jego upadku zdecydowali się na emigrację do Izraela, USA i RFN, czyli do krajów wolnych od antysemityzmu⁵². Spis 1989 r. wykazał, że w Obwodzie Krymskim mieszkało 17,7 tys. Żydów (0,7% ogółu ludności)⁵³.

Ormianie. Zwani także Armeńczykami, przybywali na Krym od XIII wieku, trudniąc się handlem⁵⁴. Ich głównym miejscem osiedlenia była Kaffa⁵⁵, w której w latach siedemdziesiątych XV w. stanowili większość mieszkańców (czyli 46 tys. z 70 tys., co stanowiło 65,7%). Podczas zajmowania Krymu przez Turków większość Ormian została wymordowana, a pozostałych przesiedlono do Stambułu. Druga fala osadnictwa ormiańskiego na Krymie związana była z uzyskaniem tego obszaru przez Rosję w końcu XVIII wieku. Wówczas Krym zamieszkiwało 12 598 Ormian. W 1790 r. caryca Katarzyna II zwolniła ich od służby wojskowej i podatków na 10 lat⁵⁶. Przez cały wiek XIX ich liczba nie uległa zasadniczej zmianie — w 1921 r. stanowili 1,67% ludności guberni taurydzkiej⁵⁷. W 1926 r. żyło ich na Krymie nieco ponad 16 tys.⁵⁸ (stanowili oni 2,7% mieszkańców miast i 0,9% ludności wsi — zob. tabela 2). Po represjach z lat trzydziestych ich liczba spadła do 12,9 tys.⁵⁹ Z kolei represje wojenne 1941–1944 — zarówno ze strony Trzeciej Rzeszy, jak i ZSRR — spowodowały śmierć około 2,5 tys. Ormian krymskich⁶⁰. Obecnie zamieszkują głównie w Kaffie i jej okolicach, Karasubazarie i Starym Krymie.

Karaimi. Jest to lud pochodzenia tureckiego, wyznający mozaizm. Na Krym dotarli na przełomie IX i X wieku. Główną siedzibą Karaimów krymskich było miasteczko

⁴⁷ *Wsiesojuznaja pieriepis' nasielenija 1926 goda*, Moskwa 1928. Natomiast w historiografii polskiej podano, że w 1926 r. Krym zamieszkiwało 50 tys. Żydów (7,0%). Zob. T. Olesiewicz, *Tablice statystyczne ludności ukraińskiej ZSRR...*; P. Eberhardt, *Między Rosją a Niemcami...*, s. 169.

⁴⁸ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 82–83.

⁴⁹ Na terenach zamieszkałych przez mniejszości narodowe radę wiejską mogło tworzyć już 500 osób. Do powołania rejonu narodowościowego wystarczyło minimum 10 tys. osób. Zob. J. M. Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*, Wrocław 1994, s. 134 in; tenże, *Z dziejów niemieckiej mniejszości narodowej na Ukrainie*, „Sobótka”, 2000, nr 1, s. 94.

⁵⁰ M. Lepecki, *Birobidżan. Żydowski Obwód Autonomiczny w ZSRR*, Warszawa 1937, s. 11.

⁵¹ Zob. obszernie: A. Patek, *Birobidżan. Sowiecka ziemia obiecana?*, Kraków 1997.

⁵² K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 83.

⁵³ *Narodne gospodarstwo Ukrajins'koji RSR u 1990 roci...*

⁵⁴ W Kaffie — jednym z głównych ośrodków miejskich i handlowych na Krymie, Ormianie od XIII wieku stanowili przeważającą liczebnie grupę ludności. M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin 1982, s. 11–13.

⁵⁵ Zob. S. P. Karpow, *Putjami sriedniewiekowych moriechodow*, Moskwa 1994, s. 4–5.

⁵⁶ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 143.

⁵⁷ *Krym: proszłoje i nastojaszczje...*, s. 67.

⁵⁸ *Wsiesojuznaja pieriepis' nasielenija 1926 goda*, Moskwa 1928.

⁵⁹ *Itogi wsiesojuznoj pieriepisi nasielenija 1939 goda*, Moskwa 1942.

⁶⁰ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 143–144.

Czufut Jale koło Bachczysaraju (Bakczysaraju). Zajmowali się głównie sztuką wojenną — służąc w wojskach tatarskich, ale także nauką i sztuką⁶¹. W 1921 stanowili 0,77% ludności guberni taurydzkiej⁶², a w 1926 r. było ich 4,2 tys. (0,6%)⁶³, następnie nie wyszczególniano Karaimów w spisach powszechnych w ZSRR. Dopiero ostatni spis powszechny 1989 r. wykazał, że na Krymie mieszkało jeszcze około 900 Karaimów (czyli poniżej 0,1% ogółu ludności obwodu)⁶⁴.

Asyryjczycy. Zwani także Asyryjcami, są potomkami najstarszych osadników na Krymie. W okresie panowania osmańskiego ulegli niemal całkowitej zagładzie. Spis imperialny 1897 r. wykazał na Krymie zaledwie kilkanaście tysięcy tej ludności (w całym Imperium żyło ich wówczas 258,3 tys., co stanowiło 0,20% ogółu poddanych Romanowów)⁶⁵. W czasach ZSRR poddano ich rusyfikacji. Spis powszechny 1939 r. wykazał, że na Krymie mieszkało jeszcze 19 tys. Asyryjczyków⁶⁶. W 1949 z rozkazu Stalina zostali przesiedleni z Krymu na Syberię i do Kazachstanu. Od końca lat pięćdziesiątych rozpoczął się powolny proces powrotu do dawnych siedzib.

Niemcy. Od 1761 r. zaczęli do Rosji przybywać Niemcy z przeludnionych krajów niemieckich. Początkowo osiedlano ich na żyznych ziemiach stepowych środkowego Powołża w pobliżu Saratowa⁶⁷, a od początku XIX wieku w południowej Ukrainie — głównie w okolicach Odessy, na Krymie i w anektowanej w 1812 r. Besarabii⁶⁸. Użytkowali oni nadziały ziemi w ilości 65 dziesięcin (dziesięcina stanowiła 1,0925 ha ziemi)⁶⁹ na rodzinę (tak wysoki nadział ziemi był pochodną opinii o Niemcach jako dobrych gospodarzach — co miało swoje potwierdzenie w osadnictwie nadwołżańskim za panowania Katarzyny II)⁷⁰, zwolnienie z podatków na 10 lat oraz zwolnienie od służby wojskowej na 100 lat. Okazali się niezwykle lojalnymi poddanymi Romanowów, gdyż w okresie wojny krymskiej 1854–1855 zajmowali się zaopatrzeniem w żywność wojsk rosyjskich, przyjmowali na leczenie rannych żołnierzy. Ponadto mimo zwolnienia od służby wojskowej, zgłaszali się do udziału w wojnie rosyjsko-tureckiej w latach 1877–1878 jako sanitariusze oraz zwiadowcy⁷¹. Niemcy według spisu imperialnego 1897 r. stanowili 4,52% ludności guberni chersońskiej oraz 5,41% guberni taurydzkiej⁷² (zob.

⁶¹ S. Firkowicz, *O karaimskim muzeum historyczno-etnograficznym na Krymie i w Polsce*, „Myśl Karaimska”, 1939, nr 12, s. 22–26; D. Szyszman, *Die Karäer in Ost-Mitteleuropa*, „Zeitschrift für Ostforschung”, 1957, H. 1, s. 25–54; tenże, *Le karaimisme ses doctrines et son histoire*, Lausanne 1980.

⁶² *Krym: przeszłoje i nastojaszczyje...*, s. 67.

⁶³ *Wsiesiojuznaja pieriepis' nasielienija 1926 goda*, Moskwa 1928.

⁶⁴ *Narodne gospodarstwo Ukrajins'koji RSR u 1990 roci...*

⁶⁵ A. Kappler, *Russland als Vielvölkerreich...*, s. 323.

⁶⁶ *Itogi wsiesiojuznoj pieriepisi nasielienija 1939 goda*, Moskwa 1942.

⁶⁷ Zob. S.Ch. Aliszew, *Istorieskie sud'by narodow Sriedniego Powołża XVI – naczało XIX w.*, Moskwa 1990; I. Fleischhauer, *Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutsch-russische Kulturgemeinschaft*, Stuttgart 1986; A. Kappler, *Russland erste Nationalitäten. Das Zarenreich und die Völker der Mittlere Wolga von 16. bis 19. Jahrhundert*, Wien 1982; A. Brożek, *Niemcy zagraniczy w polityce kolonizacji pruskich prowincji wschodnich 1886–1918*, Poznań 1989, s. 12–34.

⁶⁸ J.M. Kulinin, *Nimec'ki koloniji na Ukraini (60-ti roki XVIII st. – 1917 r.)*, „Ukrajins'kij istorycznyj żurnał”, 1990, nr 9, s. 29–30; J.M. Kupczak, *Z dziejów niemieckiej mniejszości...*, s. 91–100.

⁶⁹ Jednocześnie od 1796 r. miejscowych chłopów przywiązano do ziemi. Zob. J. Kozik, *Ziemie ukraińskie w latach 1795–1917*, w: *Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość*, red. M. Karaś i A. Podraza, Kraków 1970, s. 280.

⁷⁰ Zob. G. Bonwetsch, *Geschichte der deutschen Kolonien an der Wolga*, Stuttgart 1919.

⁷¹ K. Kogonaszwili, *Kratkij stowar' istorii Kryma...*, s. 148; V.M. Kabuzan, *Zahl und Siedlungsgebiete der Deutschen im Russischen Reich (1796–1917)*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft”, Bd. 32, 1984, s. 866–874.

⁷² *Die Deutschen im Russischen Reich und im Sowjetstaat*, hrsg. A. Kappeler, B. Meissner und G. Simon, Köln 1987, s. 14–15.

tabela 3). Zamieszkiwali głównie na wsi — 3,6% ogółu ludności, natomiast w miastach było ich zaledwie 1,4% ogółu mieszkańców (zob. tabela 2). W 1921 r. stanowili już 5,88% ludności guberni taurydzkiej⁷³.

W latach dwudziestych XX wieku na Krymie były dwa rejony niemieckie: Birjuk-Onłarski (Бірюк-Онларський) i Telmanowski (Тельмановський). Ludność niemiecka była głównie ludnością rolniczą, dość zamożną, stąd w latach trzydziestych podczas kolektywizacji (tzw. rozkułaczania wsi) poddana została licznym represjom (głodoowało od 50 do 80% Niemców)⁷⁴. Po najeździe Trzeciej Rzeszy na ZSRR ludność ta została w dniach 17–20 sierpnia 1941 r. przymusowo przesiedlona w liczbie około 51 tys. do Kraju Stawropolskiego, a następnie na Syberię i do Kazachstanu⁷⁵. Powroty nastąpiły dopiero w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. Podczas spisu ludności w 1989 r. do znajomości języka niemieckiego przyznało się w skali imperium zaledwie 23,2% Niemców, 2/3 zaś uznało już rosyjski za swój język ojczysty⁷⁶. Natomiast na Krymie za Niemców uznało się wówczas 2,4 tys. mieszkańców (0,1% ogółu ludności)⁷⁷.

Tabela 3. Niemcy, Rosjanie, Ukraińcy i Żydzi w 1897 r. w guberni Chersońskiej i Taurydzkiej

	Gubernia Chersońska				Gubernia Taurydzka (Krymska)			
	Niemcy	Rosjanie	Ukraińcy	Żydzi	Niemcy	Rosjanie	Ukraińcy	Żydzi
% do ogółu ludności	4,52	21,05	53,48	11,80	5,41	27,94	42,21	3,83
% ludności miejskiej	10,37	61,65	9,29	69,38	5,24	35,12	4,94	61,80
% ludności								
– szlachta	0,60	6,32	0,40	0,11	0,56	4,21	0,16	0,24
– kupcy	0,56	0,91	0,03	1,67	0,29	0,60	0,04	5,14
– mieszczenie	4,15	35,39	15,47	87,94	5,09	24,71	4,91	90,04
– chłopci	89,13	51,16	83,19	9,05	86,94	67,15	94,41	3,68
– inni	5,56	6,22	0,91	1,23	7,12	3,33	0,48	0,90
% ludności powyżej 10 roku życia	85,19	44,87	21,79	56,87	92,44	42,06	27,66	70,08
% ludności powyżej 10 roku życia bez wykształcenia elementarnego	2,90	7,56	0,30	2,79	1,68	5,10	0,32	2,69

Źródło: *Die Deutschen im Russischen Reich und im Sowjetstaat*, hrsg. A. Kappeler, B. Meissner und G. Simon, Köln 1987, s. 14–15; *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897*, hrsg. H. Bauer, A. Kappler und und B. Roth, Bd. 1–2, Stuttgart 1991.

⁷³ *Krym: przeszłoje i nastojaszceje...*, s. 67.

⁷⁴ *Nimci w Ukraini. 20–30-ti rr. XX st. Zbirnyk dokumentiw derżawnych archiwiv Ukrainy*, uporjad. L. W. Jakowlewa, B. W. Czyrko, S. P. Pyszko, Kyjiw 1994, s. 5.

⁷⁵ R. H. Walth, *Strandgut der Weltgeschichte. Die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler*, Essen 1994; K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 149; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1993, s. 55–78. Ale i byli także Niemcy w szeregach Armii Czerwonej, którzy bohatersko bronili Sewastopola przez oddziałami Wehrmachtu, dowodzonymi przez wywodzącego się z Kaszub gen. Ericha von Manstein (pierwotnie Fritz Erich von Lewiński, 1900–1973). Zob. M. Dzięcielski, *Pomorskie sylwetki*, Toruń 2002, s. 106–119.

⁷⁶ J. M. Kupczak, *Z dziejów niemieckiej mniejszości...*, s. 100.

⁷⁷ *Narodne gospodarstwo Ukrainjs'koji RSR u 1990 roci...*

Estończycy. Zaczęli osiedlać się w guberni taurydzkiej w 1861 r. w okolicach Symferopola, Eupatorii i Teodozji (Fieodosji), gdzie przydzielano im po 12 do 15 dziesięcin ziemi na rodzinę oraz po sto rubli bezzwrotnej pożyczki, gwarantowano pomoc w razie nieurodzaju oraz zwolnienie na trzy lata od poboru do wojska. W roku 1897 na Krymie mieszkało 2176 Estończyków, a w 1921 r. było ich 2367 (0,4% mieszkańców Krymu)⁷⁸. Estończycy zostali poddani licznym represjom w okresie stalinowskim, a ich liczba spadła na Krymie do około 1900. Po 22 czerwca 1941 r. władze niemieckie przesiedliły do Estonii około 1500 Estończyków. Ostatni spis ludności w ZSRR wykazał, iż na Krymie mieszkało jeszcze około 500 Estończyków⁷⁹.

Krymczacy⁸⁰. Niewielka grupa narodowościowa zamieszkująca Krym, powstała z nietatarskiej ludności Krymu (głównie spośród branców wojennych) oraz z innych szczepów (np. Chazarzy). Spis imperialny 1897 r. wykazał 3466 Krymczaków⁸¹. W spisie powszechnym 1926 r. za Krymczaków uznało się już 6 tys. mieszkańców Krymu, co stanowiło 0,9% ogółu ludności tego obszaru⁸². Mordowani przez Niemców–nazistów jako „Żydzi”. Następnie zniknęli ze statystyk (w 1959 r. szacowano ich na około 1500)⁸³, by pojawić się ponownie w spisie 1989 r. Było ich wówczas około 600, co stanowiło mniej niż 0,1% ludności Krymu⁸⁴.

3. Słowiańskie mniejszości narodowe i narody większościowe

Bułgarzy. Pierwsi osadnicy bułgarscy przybyli na Krym na przełomie XVIII i XIX wieku. Byli to poddani sułtana, którzy aktywnie uczestniczyli w wojnach rosyjsko-tureckich, wspierając wojska rosyjskie. Car Aleksander I ukazem z 23 października 1801 r. zezwolił Bułgarom i Grekom na osiedlanie się na Krymie. Otrzymywali oni po 50 dziesięcin ziemi na rodzinę oraz na 10 lat byli zwolnieni z podatków. Już w 1801 r. utworzono grecko-bułgarską kolonię Bałta-Czokrake (Балта-Чокраке) pod Symferopolem, a w rok później — w tzw. Starym Krymie („Евпатории”) — czyli w Eupatorii (Болгаршина)⁸⁵. Kolejni osadnicy bułgarscy przybyli do Rosji po wojnie rosyjsko-tureckiej 1810 r., gdy na Wołoszczyźnie i w Mołdawii walczyli po stronie rosyjskiej w ochotniczym oddziale dowodzonym przez Mełkietiego, który brał udział w oblężeniu i zdobyciu Sylistrii, otrzymując pochwałę od naczelnego wodza wojsk rosyjskich Michaiła Kutuzowa (1745–1813). Po zawarciu pokoju w Bukareszcie w 1812 r. musieli oni udać się na emigrację do Rosji (około 3 tys. rodzin)⁸⁶. Do końca lat siedemdziesiątych XIX wieku Bułgarzy stanowili około 3,5% mieszkańców Krymu, zajmując się głównie sadownictwem i ogrodnictwem⁸⁷ (w całym

⁷⁸ *Krym: przeszłoje i nastojaszczje...*, s. 67.

⁷⁹ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 153. Zob. także: W. Kosyk, *Ukrajina i Nimeczczyna u druhih switowij wjni*, Paryż–Niu Jork–Lwów 1993 (wyd. franc. pt. *L'Allemagne national-socialiste et L'Ukraine*, Paris 1986).

⁸⁰ Natomiast Artur Patek za Krymczaków błędnie uznaje Żydów krymskich (Krymczacy — Karaimi i grupa Żydów z dawnego osadnictwa żydowskiego, być może — ze względu na język i wiarę — bracia islamscy pochodzenia żydowskiego z Turcji), a przecież według spisu 1959 r. na Krymie było 26,4 tys. Żydów (czyli 2,2% ogółu mieszkańców), a nie 2 tys., jak podaje tenże autor. Zob. A. Patek, *Birobidżan...*, s. 15, przyp. 12.

⁸¹ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 158.

⁸² *Wstiesoznuzna pieriepis' nasielenija 1926 goda*, Moskwa 1928.

⁸³ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 158.

⁸⁴ *Narodne gospodarstwo Ukrajins' koji RSR u 1990 roci...*

⁸⁵ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 145–146.

⁸⁶ T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 140.

⁸⁷ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 146–147.

Imperium w 1897 r. przebywało 172,5 tys. Bułgarów)⁸⁸, żyjąc głównie na wsi, gdzie stanowili 2,6% ogółu ludności, natomiast w miastach stanowili zaledwie 0,5% ogółu mieszkańców (zob. tabela 2). W 1921 r. stanowili Bułgarzy 1,57% ludności guberni taurydzkiej⁸⁹, w 1926 r. w spisie powszechnym wykazano ich 11,4 tys.⁹⁰, a w 1934 r. — 12 tys.⁹¹ Następnie w statystykach dla Obwodu Krymskiego umieszczono ich pod pozycją „inne narodowości” (bez wyszczególniania!). Dopiero w spisie powszechnym w 1989 r. wykazano, że na obszarze ZSRR mieszkało łącznie 33 tys. Bułgarów⁹², jednak brak szczegółowych danych dla Krymu (występują oni nadal pod pozycją: „inne narodowości”).

Polacy. Osadnictwo Polaków na Krymie sięga 1798 r., jednak swoje apogeum osiągnęło dopiero w latach sześćdziesiątych XIX wieku⁹³. Byli to głównie współmieszkańcy wsi rosyjskich lub ukraińskich. Władze nie zezwoliły na tworzenie wsi wyłącznie przez osadników polskich. Sprzyjało to asymilacji z Rosjanami — postępowała ona aż do wybuchu I wojny światowej, gdy rusyfikacja tego obszaru nieco się osłabiła⁹⁴. Przybywali także Polacy na służbie rosyjskiej dla wykonywania zadań administracyjnych i gospodarczych⁹⁵. Spis imperialny 1897 r. wykazał w guberni taurydzkiej (Krym) 10 112 Polaków (6,7%), w tym 3600 odbywających tam służbę wojskową⁹⁶. Największe skupiska Polaków były wówczas w miastach: Symferopol, Sewastopol, Jałta, Teodozja, Eupatoria, Bakczysaraj, Kercz, Saki, Ałupka, Słuszta, Artek, Gurzuf⁹⁷. Na Krym docierały wówczas polskojęzyczne czasopisma wydawane w Kijowie („Dziennik Kijowski” i „Głos Kijowski”) i Odessie (tygodnik „Życie Polskie”)⁹⁸, a w Symferopolu Władysław Kobylański (pierwotnie Goldberg) redagował „Taurydzką Prawdę” oraz był założycielem „Wiadomości Jałtańskich”⁹⁹. W latach I wojny światowej na Krym ewakuowano z Królestwa Polskiego około 10 tys. Polaków¹⁰⁰.

Okres wojny polsko-bolszewickiej był niezwykle trudny dla Polaków. Niejednokrotnie na ludności polskiej z guberni czarnomorskich brano odwet za klęski na froncie.

⁸⁸ A. Kappler, *Russland als Vielvölkerreich...*, s. 324.

⁸⁹ *Krym: przeszłość i nastojaszczeje...*, s. 67.

⁹⁰ *Wsiesojuznaja pieriepis' nasielienija 1926 goda*, Moskwa 1928.

⁹¹ A. Maryański, *Współczesne wędrówki ludów...*, s. 157.

⁹² E. Lewandowski, *Rosyjski sfinks...*, s. 105.

⁹³ Zob. Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863–1914*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978. Po powstaniu styczniowym (1863) do Symferopola został zesłany biskup kamieniecki Antoni Fijałkowski. Zob. *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991, s. 17.

⁹⁴ K. Kogonaszwilli, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 149.

⁹⁵ Zob. A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa–Kraków 1999.

⁹⁶ *Obszczij swod po imperii rezultatow razrabotki danychj pierwoj wsieobszcziej pieriepisi nasielienija proziwiedionnoj 28 I 1897 g.*, t. 1, St.-Peterburg 1905, tab. XIIIa; Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863–1914...*, s. 71–90; A. Patek, *Polacy w Rosji i ZSRR*, w: *Polonia w Europie*, red. B. Szydłowska-Cegłowa, Poznań 1992, s. 292–293.

⁹⁷ Na przykład w Sewastopolu było 1371 Polaków, w Teodozji — 578, Jałcie — 259, a w Eupatorii — 75. A. Chodubski, *Polacy na Krymie...*, s. 123.

⁹⁸ A. Paczkowski, *Prasa polonijna w latach 1870–1939. Zarys problematyki*, Warszawa 1977, s. 98–112.

⁹⁹ P. Kaliczenko, *Polacy w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie (1917–1920)*, Warszawa 1969, s. 81–84; A. Chodubski, *Polacy na Krymie...*, s. 130–131.

¹⁰⁰ W 1916 r. przyjechało na Półwysep Krymski (Taurydzki) 2130 dorosłych i dzieci, w tym do Teodozji — 655, do Kercza — 311, do Orichowa — 312, Jałty — 66. W latach 1917–1918 dla dzieci polskich utworzono 4 szkoły (193 uczniów) i 19 ochronek dla 830 dzieci. A. Koseski, *Polacy na Krymie...*, s. 45. Zob. także: I. Bielakiewicz, *Internacjonalści polscy w walce o ustanowienie władzy Rad na Krymie (marzec 1917 – styczeń 1918)*, „Z pola walki”, 1967, nr 3; E. Hornowa, *Polacy — organizatorzy władzy radzieckiej na Krymie*, „Zeszyty Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego”, 1977, s. 29–40.

Tak było m.in. z zakładnikami zwiezionymi do Odessy, gdzie przetrzymywano 150 osób¹⁰¹. Po traktacie ryskim 1921 r. wielu Polaków wróciło wówczas do Polski¹⁰². W 1921 r. Polacy stanowili 0,8% ogółu ludności guberni taurydzkiej¹⁰³.

W latach międzywojennych ludność polska korzystała na Krymie ze swobód narodowościowych, jednak większość Polaków — według spisu 1926 r. 5 tys. (0,7%)¹⁰⁴ — w Rosyjskiej Federacyjnej SRR (do której należał Krym) posługiwała się na co dzień językiem rosyjskim (54%)¹⁰⁵.

Jesienią 1939 r. rozpoczęły się wysiedlenia nielicznych Polaków z Krymu¹⁰⁶, ale także przesiedlano Polaków z okupowanych przez ZSRR kresów wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej na Krym i poddawano represjom jako „wrogów ludu”¹⁰⁷. Powodowało to stałe zmniejszanie się liczby Polaków; jednak po 1956 r. wracali oni z Syberii i Kazachstanu do swych krymskich siedzib. Według spisu 1970 r. na Krymie żyło 4,5 tys. Polaków¹⁰⁸, a w 1989 — 6,2 tys., co stanowiło 0,3% ogółu mieszkańców Krymu¹⁰⁹. Ulegli oni w większości asymilacji językowej, posługując się na co dzień językiem rosyjskim (rzadziej ukraińskim)¹¹⁰. Ostatni spis powszechny w ZSRR wykazał, że w obwodzie krymskim zamieszkiwało 6,2 tys. Polaków, co stanowiło 0,3% ogółu ludności Krymu¹¹¹. W 2001 r. Polacy na Krymie posługiwali się w 71,5% językiem ukraińskim, 15,6% — językiem rosyjskim i zaledwie 12,9% — językiem polskim¹¹².

Czesi. Pojawili się na Krymie dopiero na początku lat sześćdziesiątych XIX wieku. Według planów władz rosyjskich miało ich się osiedlić docelowo w guberni taurydzkiej aż 10 tys. Jednak po przybyciu na miejsce nowego osiedlenia okazało się, iż obietnica otrzymania nadziałów ziemi nie została dotrzymana. Próbowano ją zastąpić dzierżawą lub zatrudnieniem najemnym w majątkach ziemskich. Efektem tych działań władz rosyjskich był masowy exodus Czechów w rodzinne strony w Monarchii Austro-Węgierskiej. Natomiast ci, którzy pozostali, zostali osiedleni na najgorszych rodzajach ziemi, a także otrzymali nadziały po zaledwie 15 dziesięcin ziemi — czyli cztery razy mniej niż np. Niemcy, a dopiero od 1869 r. nadział ten zwiększono o sto procent — czyli do 30 dziesięcin ziemi. Na Krymie były cztery wioski założone przez

¹⁰¹ A. Patek, *Polacy w Rosji i ZSRR...*, s. 312.

¹⁰² Zob. obszernie: K. Sierocka, *Polonia radziecka 1917–1939*, Warszawa 1968; W. Materski, *Pobocza dyplomacji. Wymiana więźniów politycznych między II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym*, Warszawa 2002.

¹⁰³ *Krym: przeszłoje i nastojaszceje...*, s. 67.

¹⁰⁴ Zob. W. Tęgoborski, *Polacy Związku Radzieckiego. Ich pochodzenie, udział w Rewolucji Październikowej i budownictwie socjalistycznym. Szkic historyczno-opisowy*, Moskwa 1929, s. 102–103; T. Olesiewicz, *Tablice statystyczne ludności ukraińskiej ZSRR...*; P. Eberhardt, *Między Rosją a Niemcami...*, s. 169.

¹⁰⁵ Z. Łukawski, *Polonia radziecka w świetle spisu ludności w ZSRR w 1926 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne”, 1986, z. 78, s. 184–186; A. Patek, *Polacy w Rosji i ZSRR...*, s. 315.

¹⁰⁶ B. W. Czirko, *Nacyonalnyje mien'szynstwa na Ukrainie*, Kijew 1990, s. 22 in. Zob. także: A. Głowacki, *Przemieszczenie obywateli polskich w Związku Radzieckim w 1944 roku*, Łódź 1989.

¹⁰⁷ J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Gdańsk 1990, s. 44 in.

¹⁰⁸ T. Stpiczyński, *Polacy w świecie*, Warszawa 1992, s. 98–100; A. Patek, *Polacy w Rosji i ZSRR...*, s. 348.

¹⁰⁹ A. Chodubski, *Polacy na Krymie...*, s. 138.

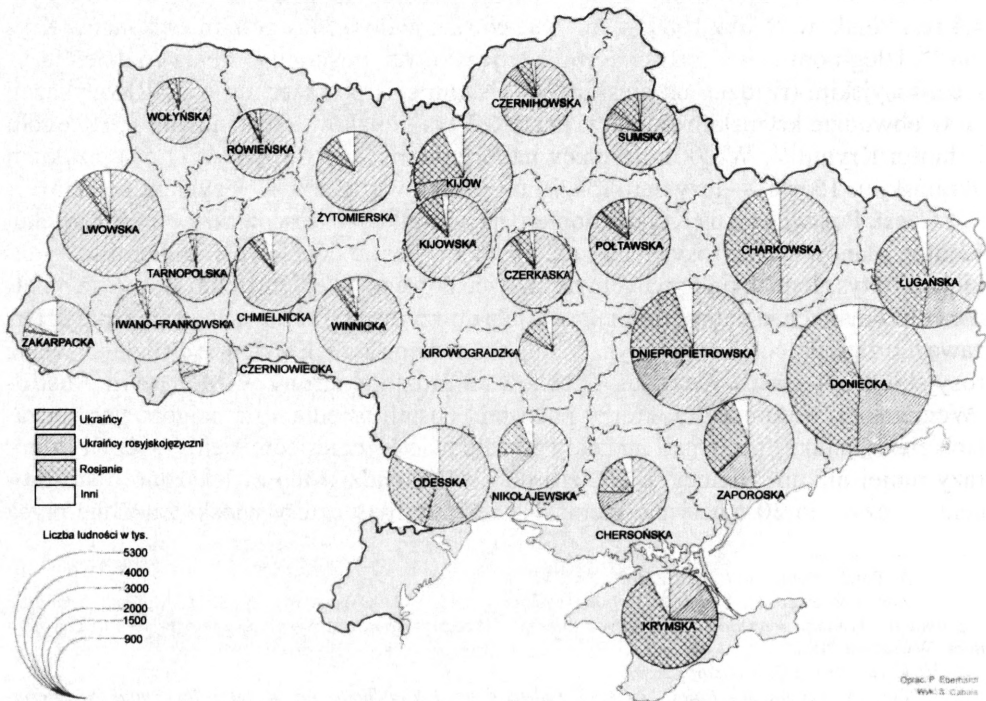
¹¹⁰ Z. Kurzowa, *Język polski w ZSRR. Historia, stan obecny, potrzeby badawcze*, „Przegląd Polonijny”, 1983, z. 1, s. 17–38; J. Róg, *Sytuacja społeczno-kulturalna społeczności polskiej na Krymie*, „Biuletyn Stowarzyszenia Wspólnota Polska”, 1999, nr 1, s. 25–28.

¹¹¹ *Narodne gospodarstwo Ukrajins'koji RSR u 1990 roci...*

¹¹² A. Koseski, *Polacy na Krymie...*, s. 47. Zob. także: *Rocznik statystyczny państw Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1998, s. 213–216.

Czechów: Tabor (Табор), Bogiemka (Богемка), Cariekwicz (Цареквич) i Aleksandrowka (Александровка). Polityka asymilacji narodowościowej spowodowała stałe zmniejszanie się liczby Czechów, którzy stawali się dwujęzyczni (czesko-ukraińscy lub czesko-rosyjscy, a rzadziej czesko-polscy). W 1921 r. stanowili zaledwie 0,2% mieszkańców Krymu¹¹³. Zachowywali oni lojalność wobec Rosji, a masowe represje spadły na nich dopiero w latach trzydziestych XX wieku, gdy zostali poddani eksterminacji; częściowo przymusowo zostali przesiedleni na inne obszary ZSRR (głównie na północne obszary Syberii) lub sami zdecydowali się na przeniesienie w inne obwoody Ukrainy (głównie zachodniej). Odtąd Czechów na Krymie już nie ma¹¹⁴.

Mapa 2. Sytuacja narodowościowo-językowa Ukrainy w 1989 r.

Źródło: P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie w latach 1970–1989*, „Przegląd Wschodni”, t. I, 1991, z. 4, s. 686–687.

Rosjanie. Trwająca od końca XVIII wieku polityka kolonizacji Krymu przez władze rosyjskie doprowadziła do jego zrusyfikowania. Rosjanami obsadzano wszystkie stanowiska w administracji państwowej, wojsku i policji. Zarówno w czasach Romanowów, jak i w ZSRR kładziono duży nacisk na opanowanie przez miejscową ludność oraz osadników innych nacji języka rosyjskiego¹¹⁵. Efektem tych działań było zdominowanie

¹¹³ *Krym: przeszłoje i nastojaszczje...*, s. 67.

¹¹⁴ K. Kogonaszwili, *Kratkij słowar' istorii Kryma...*, s. 152–153.

¹¹⁵ *Dinamika czislennosti i rassielienija russkogo etnosa (1678–1917 gg.)*, „Sowietskaja Etnografija”, 1982, nr 4, s. 9–25.

w XX wieku przez Rosjan obwodu krymskiego (w 1921 r. 51,5% ludności guberni taurydzkiej)¹¹⁶. Wojna domowa spowodowała chwilowy exodus Rosjan z Krymu. Podczas spisu powszechnego 1926 r. w liczbie nieco ponad 300 tys., stanowili Rosjanie 42,2% ogółu mieszkańców Krymu¹¹⁷. Jednak po represjach wobec ludów nierosyjskich w latach trzydziestych, czyszkach rasowych dokonanych przez Trzecią Rzeszę oraz osadnictwie ludności rosyjskiej po II wojnie światowej liczba Rosjan krymskich zwiększyła się w 1959 r. aż do 858,3 tys., co stanowiło 71,4% ogółu mieszkańców Krymu¹¹⁸. Ostatni spis w ZSRR wykazał jednak tendencję spadkową, chociaż liczba Rosjan w liczbach bezwzględnych wzrosła do 1 mln 629,5 tys., to jednak ich odsetek wynosił 67,0%, czyli o 4,4% mniej niż przed czterdziestu laty¹¹⁹. Z kolei spis powszechny na Ukrainie z 5 grudnia 2001 r. wykazał, że Rosjanie stanowili 62% z 2 617 400 mieszkańców w Autonomicznej Republice Krymu¹²⁰.

Tabela 4. Zmiana struktury narodowościowej obwodu krymskiego w latach 1970–1989

Lp.	Narodowości	Liczba ludności (w tys.)		Zmiany w okresie 1950–1970		Udział procentowy	
		1970	1989	w tys.	w %	1970	1989
1.	Rosjanie	1 220,5	1 629,5	+ 409,0	+ 33,5	67,3	67,1
2.	Ukraińcy (w tym rosyjskojęzyczni)	480,7 (198,7)	625,9 (296,5)	+ 145,2 (+ 97,8)	+ 30,2 (+ 49,2)	26,5 (11,0)	25,7 (12,2)
3.	Białorusini	39,7	50,1	+ 10,4	+ 26,2	2,2	2,1
4.	Żydzi	25,6	17,7	- 7,9	- 30,9	1,4	0,7
5.	Tatarzy	6,5	10,8	+ 4,3	+ 66,1	0,3	0,4
6.	Inne narodowości	40,5	96,4	+ 56,4	- 139,3	2,3	4,0
	Ogółem	1 813,5	2 430,4	+ 617,4	- 14,2	100,0	100,0

Źródło: *Nacyonalnyj sostaw nasilenija SSSR. Pieriepis' nasilenija 1989*, Moskwa 1991; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie w latach 1970–1989*, „Przegląd Wschodni”, t. I, 1991, z. 4, s. 691; tenże, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996, s. 201.

Ukraińcy. Zasiedlanie Krymu przez ludność ukraińską przypadło na drugą połowę wieku XIX i na wiek XX. Spis powszechny z 1926 r. wykazał, że liczba Ukraińców na Krymie wynosiła zaledwie 77,4 tys., co stanowiło 10,8% ogółu mieszkańców obwodu¹²¹. W 1959 r. — a więc pięć lat po wejściu Krymu w skład Ukraińskiej SRR — ich liczba wzrosła do 267,7 tys., co stanowiło 22,3% ludności¹²², by w 1989 r. osiągnąć liczbę 625,9 tys. — czyli nieco ponad jedną czwartą (25,7%) ogółu mieszkańców¹²³.

¹¹⁶ *Krym: prozłoje i nastojaszczje...*, s. 67.

¹¹⁷ *Wsesojuznaja pieriepis' nasilenija 1926 goda*, Moskwa 1928. Zob. G. Simon, *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Vor der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft*, Baden-Baden 1986, s. 225–238; T. Olesiewicz, *Tablice statystyczne ludności ukraińskiej ZSRR...*; P. Eberhardt, *Między Rosją a Niemcami...*, s. 169.

¹¹⁸ *Itogi wsiesojuznoj pieriepisi nasilenija 1959 goda*, Moskwa 1962.

¹¹⁹ *Narodne gospodarstwo Ukrainy koji RSR u 1990 roci...*

¹²⁰ A. Koseski, *Polacy na Krymie...*, s. 46.

¹²¹ *Wsesojuznaja pieriepis' nasilenija 1926 goda*, Moskwa 1928. Zob. T. Olesiewicz, *Tablice statystyczne ludności ukraińskiej ZSRR...*; P. Eberhardt, *Między Rosją a Niemcami...*, s. 169.

¹²² *Itogi wsiesojuznoj pieriepisi nasilenija 1959 goda*, Moskwa 1962.

¹²³ *Narodne gospodarstwo Ukrainy koji RSR u 1990 roci...*

Białorusini. Napływ Białorusinów na Krym na przełomie w XIX i na początku XX wieku był znikomy¹²⁴. W spisie powszechnym 1926 r. wykazano ich zaledwie 3,8 tys., czyli 0,5% ogółu mieszkańców obwodu¹²⁵. Następnie ich liczba wzrastała w związku z polityką osadniczą ZSRR prowadzoną w latach trzydziestych i czterdziestych — po masowych przesiedlaniach narodów niesłowiańskich na Krymie — by w 1959 r. osiągnąć 21,7 tys., czyli 1,8 ogółu mieszkańców¹²⁶, a po czterdziestu latach przekroczyła liczbę 50 tys., co stanowiło 2,1% ogółu mieszkańców Krymu¹²⁷.

4. Podsumowanie

Polityka narodowościowa carskiej Rosji prowadzona na Krymie od końca XVIII wieku do roku 1917 miała za zadanie podniesienie poziomu ekonomicznego tego obszaru. Jednym z ważnych elementów w realizacji tej polityki było osadnictwo ludności niesłowiańskiej (Niemców i Greków) oraz słowiańskiej (Bułgarów). Starano się także o zwiększenie procentowe liczby Rosjan, którzy przybywali na Krym głównie jako realizatorzy polityki władz centralnych w Petersburgu¹²⁸. Osadzone na Krymie mniejszości narodowe zachowały lojalność wobec dynastii Romanowów, pozostając jednocześnie wierne językowi i wierze swych przodków.

Sytuacja narodowościowa na Krymie uległa zmianie dopiero w czasach ZSRR. Mniejszości narodowe zostały poddane licznym represjom, były przymusowo przesiedlane na „inne obszary ZSRR” — czyli głównie na Syberię i do Kazachstanu. Na ich miejsce osiedlano przede wszystkim Rosjan (zwłaszcza zajmujących w nowym miejscu ważne stanowiska polityczne i administracyjne)¹²⁹, a w mniejszym stopniu również Ukraińców. W ten sposób w XX wieku nastąpiła przymusowa sławizacja (a w zasadzie rusyfikacja) Krymu. W 1989 r. większość mieszkańców półwyspu stanowili Rosjanie (67%), a następnie Ukraińcy (25,7) oraz w mniejszym stopniu Białorusini (2,1%)¹³⁰. Tak więc w momencie upadku ZSRR ludność słowiańska stanowiła nie mniej niż 94,8% ogółu mieszkańców Krymu (zobacz tabela 1 i 4). Natomiast kwestia rosyjska (problem tzw. „zagranicznej ojczyzny”) jest obecnie jedną z najpoważniejszych kwestii narodowościowych na Krymie¹³¹.

Wejście obwodu krymskiego w 1954 r. w skład Ukraińskiej SSR zaznaczyło się — obok trwającej permanentnie rusyfikacji — także intensywnym (aczkolwiek bardziej zawoalowanym) procesem ukrainizacji. Dopiero po 1991 r. dawna ludność Krymu — Tatarzy — zaczęła wracać z przymusowego pobytu na Syberii lub w Kazachstanie.

¹²⁴ Zob. S. M. Sambuk, *Politika carizma w Bielorusii w drugiej połowie XIX wieku*, Minsk 1980, s. 286 in.

¹²⁵ *Wsiesojuznaja pieriepis' nasielienija 1926 goda*, Moskwa 1928.

¹²⁶ *Itoży wsiesojuznoj pieriepisi nasielienija 1959 goda*, Moskwa 1962.

¹²⁷ *Narodne gospodarstwo Ukrajins' koji RSR u 1990 roci...* Zob. także: R. A. Mark, *Die Völker der Sowjetunion. Ein Lexikon*, Opladen 1989, s. 176–177.

¹²⁸ Zob. szerzej: P. A. Zajonczkowskij, *Prawitiel'stwiennyj apparat samodierżawnoj Rossii w XIX w.*, Moskwa 1978.

¹²⁹ J. Arutjunjan, L. Drobizewa, *Russkie w raspadajuszczemsja Sojuzie*, „Oteczestwiennaja istorija”, 1992, nr 3, s. 3–15; P. Eberhardt, *Mniejszość rosyjska w republikach postsowieckich...*, s. 493 in.

¹³⁰ *Narodne gospodarstwo Ukrajins' koji RSR u 1990 roci...*

¹³¹ R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, Warszawa–Kraków 1998, s. 85–87 i 172–186; R. Szporluk, *Reflections on Ukraine after 1994: The Dilemmas of Nationalhood*, „The Harriman Review”, vol. VII, 1994, nr 7–9; S. S. Sawoskuł, *Russkije nowogo zarubieżja*, „Obszczestwiennyje nauki i sowremiennost'”, 1994, nr 4, s. 90–101.

Ogromna rozrodczość ludności tatarskiej — przy stale malejącym (a nawet ujemnym) przyroście naturalnym Rosjan (i w mniejszym stopniu także Ukraińców) — może w przyszłości doprowadzić do postępującego procesu deslawizacji Krymu. Ważnym elementem w tym procesie było utworzenie w sierpniu 1991 r. w miejsce Obwodu Krymskiego — Krymskiej Republiki Autonomicznej Ukrainy¹³². W listopadzie tegoż roku jej rząd zadeklarował samodzielność, jedność i niepodzielność Krymu i utworzył Republikę Krymską¹³³.

Oceniając obecną sytuację narodowościową Krymu, należy zgodzić się z konstatacją Piotra Eberhardta, który w 1991 r. pisał:

Problem przynależności Krymu budzi obecnie kontrowersje i jest punktem zapalnym w stosunkach rosyjsko-ukraińskich. Rosjanie przeważali na Krymie przed I wojną światową i w okresie międzywojennym, a po wysiedleniu Tatarów krymskich została utrwalona zdecydowana dominacja liczebna ludności rosyjskiej¹³⁴. Skład narodowościowy Krymu jest stabilny. Pomimo stałego napływu dużej liczby migrantów ukraińskich, oblicze etniczne półwyspu krymskiego nie ulega zmianie. Ludność rosyjska stale wynosi ponad $\frac{2}{3}$ zaludnienia. Ukraińcy stanowią około $\frac{1}{4}$ ludności, z tym że blisko połowa z nich deklaruje język rosyjski jako swój język rodzinny. Z faktów tych wynika, że narodowościowo, a tym bardziej językowo, na Krymie przeważają Rosjanie. Pomimo zainicjowanej na początku lat 80-tych akcji powrotu Tatarów do swoich stron rodzinnych, na początku 1989 r. było na Krymie zaledwie kilkadziesiąt tysięcy osób tej narodowości. Powrót rodowitych mieszkańców jest sprawą niełatwą, gdyż ich siedziby zostały zajęte, przez co przyjazdy rodzin tatarskich wywołują konflikty¹³⁵.

Obawy Piotra Eberhardta co do warunków umożliwiających powrót rodzin tatarskich okazały się płonne. Już w 1993 r. szacowano ludność tatarską na około 200 tys.¹³⁶, a w ostatnim dziesięcioleciu uległa ona nawet podwojeniu. Brak wiarygodnych danych statystycznych uniemożliwia jednak podanie jakichkolwiek liczb.

Położenie mniejszości narodowych na Krymie uległo więc zmianie dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku, gdy Michał Gorbaczow rozpoczął politykę „pieriestrojki i głośności”¹³⁷. Natomiast w miarę normalna sytuacja mniejszości narodowych w niepodległej Ukrainie wystąpiła dopiero po przyjęciu przez Radę Najwyższą Ukrainy 25 czerwca 1992 r. uchwały „O mniejszościach narodowych na Ukrainie”, która zagwarantowała prawnie równość wszystkich obywateli Ukrainy. Jednak z jej pełną realizacją nadal są problemy.

¹³² R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej...*, s. 63.

¹³³ A. Koseski, *Polacy na Krymie...*, s. 35–36.

¹³⁴ Zob. obszernie: *Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart*, hrsg. A. Kappler, Köln 1990.

¹³⁵ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie w latach 1970–1989*, „Przegląd Wschodni”, t. I, 1991, z. 4, s. 691–692; tenże, *Między Rosją a Niemcami...*, s. 200–201.

¹³⁶ A. Maryjański, *Przemiany ludnościowe w ZSRR...*, s. 157.

¹³⁷ Zob. szerzej: R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej...*, s. 28–51; M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe...*, s. 413–432; J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu...*, s. 252–296. Interesujące rozważania prof. Jerzego Krasuskiego z Poznania (mojego Mistrza w dziedzinie naukowego niemcoznawstwa) na temat Rosjan, Słowiańszczyzny oraz rozpadu wielonarodowego ZSRR zob.: J. Krasuski, *Przyszłość Rosji*, „Dziś”, 1994, nr 6, s. 60–64; tenże, *Europa między Rosją a światem Islamu*, Toruń 2005.

Aneks

Liczba niektórych narodowości ZSRR w latach 1959–1970^a

Narodowość	1959	1970	1959	1970
	w tysiącach		deklarujący język swej narodowości jako ojczysty (w procentach)	
Rosjanie	114 113,6	129 015,1	99,8	99,8
Ukraińcy	37 252,9	40 753,2	87,7	85,7
Uzbecy	6 015,4	9 195,1	98,4	98,6
Białorusini	7 913,5	9 051,8	84,2	80,6
Tatarzy	4 967,7	5 930,7	92,1	89,2
Kazachowie	3 621,6	5 298,8	98,4	98,0
Azerbejdżanie	2 939,7	4 379,9	97,6	98,2
Ormianie	2 786,9	3 559,2	89,9	91,4
Gruzini	2 691,9	3 245,3	98,6	98,4
Moldawianie	2 214,1	2 698,0	95,2	95,0
Litwini	2 326,1	2 664,9	97,8	97,9
Żydzi	2 267,8	2 150,7	21,5	17,7
Tadźycy	1 396,9	2 135,9	98,1	98,5
Niemcy	1 619,7	1 846,3	75,0	66,8
Czuwasze	1 469,8	1 694,4	90,8	86,9
Turkmeni	1 001,6	1 525,3	98,9	98,9
Kirgizi	968,7	1 542,2	98,7	98,8
Łotysze	1 399,5	1 429,8	95,1	95,2
Ludy Dagestanu ^b	944,2	1 364,6	96,2	96,5
Mordwini	1 285,1	1 262,7	78,1	77,8
Baszkirzy	989,0	1 239,7	61,9	66,2
Polacy	1 380,3	1 167,5	45,2	32,5
Estończycy	988,6	1 007,4	95,2	95,5

Uwagi: ^a Wykazano tylko narodowości, których liczebność w 1970 r. przekroczyła 1 mln.

^b 10 narodowości zamieszkujących poszczególne części Dagestańskiej ASRR (Awarcy, Lezgini, Dargińcy, Kumycy, Łakcy, Tabasarianie, Nogajcy, Rutułowicze, Cachurowie, Agułowicze).

Źródło: *Itogi wsiesojuznoj pieriepisi nasielenija 1970 goda*, t. IV, Moskwa 1972, s. 9; A. Maryański, *Związek Radziecki. Zarys geografii ekonomicznej regionów*, Warszawa 1979, s. 57.